

יקום על שם אחיו לנחלה

הברייטא ביבמות כד ע"א מלמדת שהיבם יורש את נכסי אח המת:

ת"ר: והיה הבכור - מיכן שמצוה בגדול לייבם; אשר תלד - פרט לאילונית שאין יולדת; יקום על שם אחיו - לנחלה, אתה אומר: לנחלה, או אינו אלא לשם? יוסף - קורין אותו יוסף, יוחנן - קורין אותו יוחנן? נאמר כאן יקום על שם אחיו, ונאמר להלן על שם אחיהם יקראו בנחלתם, מה שם האמור להלן נחלה, אף שם האמור כאן לנחלה; ולא ימחה שמו - פרט לסריס ששמו מחוי.

יש לעיין באופי הירושה הזאת וביחס שבינה לבין עיקר מצות יבום. נתחיל בהצעת שלוש אפשרויות כלליות, ואז נתמקד באחת מהן וננתח השלכותיה בהבנת מצות יבום ועוד ענינים.

ירושת היבם כמתנה

מכיון שירושת היבם נלמדת מפסוק שקורא ליבם "בכור", הגמרא משווה דיני ירושת היבם לדיני פי-שניים של בכור.¹ בכמה מקומות הגמרא מתייחסת לפי-שניים של בכור כ"מתנה" על בסיס הפסוק "לתת לו פי שנים."² אם נשתמש בפי-שניים של בכור כמודל לירושת היבם, אז לכאורה, יש להתייחס גם לירושת היבם כמתנה.

לגבי ירושת הבכור, הראשונים והאחרונים חולקים בהבנת ה"מתנה" הזו – ברור שהבכור הוא המקבל של המתנה, אבל מי הנותן?³ אפשרות אחת הועלה במפורש בנתיבות המשפט (סי' רעח ס"ק ט):

¹ עיין ביבמות כד ע"א-כד ע"ב שבכור קרייה רחמנא ולכן היבם יורש רק מוחזק ולא בראוי, בבכורות נב ע"א לגבי ירושת שבח, ובבכורות נב ע"ב לגבי חזרה ביובל.

² בבא בתרא כד ע"א לגבי שבח, בכורות נב ע"א לגבי חזרה ביובל.

³ עיין ברשב"ם ב"ב קכד ע"א ד"ה שאם אמר, שמשמע שהאב נחשב כנותן המתנה.

היינו משום הטעם דחלק בכורה הוא בחיוב על היורשים דרחמנא חייביה להיורשים ליתן מתנה זו להבכור.

במילים אחרות, הירושה עוברת מהאב הנפטר לכל האחים בצורה שוה. אז, בשלב שני, התורה כאילו מכריחה האחים לתת מחלקם בירושה לבכור.⁴ לפי זה, פי-שנים של היבם אינה תכונה פנימית של הלכות ירושה, אלא דין נפרד שמחייב את האחים לתת מתנה לבכור. אם ניקח את המודל הזה ונניישים אותו לירושת היבם, לכאורה יוצא שירושת היבם אינו שופכת אור על אופי מצות יבום וכדומה, אלא שהתורה מכריחה את שאר האחים לתת חלקם בירושת האח המת ליבם מאיזו שהיא סבה. יש להציע שאולי התורה רצתה לעודד את האחים לקיים מצות יבום ולכן הכריחה את שאר האחים לתת "פרס" למי שקיים אותה, או גם אפשר שהוא מקבל את הירושה כפיצוי לכך שהוא לוקח אשה לביתו או אולי מסבה אחרת.

הבנה כזאת באופי ירושת היבם תוביל לראיית ירושת היבם כשונה לגמרי מירושה רגילה. ביטוי אחד קיצוני לזה יש לראות בשו"ת אבקת וכל סימן צב, שמחדש שהכלל "מצוה לקיים דברי המת" שקיים בירושה רגילה, אינו תקף לגבי ירושת היבם:

ועוד מטעם אחר יש כח ביד האחים לסלקה ממנוי שמינה אותה בעלה מאחר שאחד מן האחין ייבם אחת מנשיו זכה בכל נכסי אחיו המוחזקים מחמת יבומה ולא מחמת ירושה פשוטא בלבד וא"כ אחר צוואתו פנים חדשות באו לכאן דהיינו היבום ועל ידו זכה בנכסי אחיו המוחזקים ואין לו עסק במינוי שמינה אחיו את אשתו על הנכסים.

התיאור של היבם כ"פנים חדשות באו לכאן" בניגוד לירוש רגיל אולי נובע (אבל לא בהכרח) מראיית ירושת היבם כמתנה שעומדת מחוץ למערכת הירושה.⁵

ירושת היבם כחלק מ"קם תחתיו"

כשהיבם מייבם את אשת המת והיא "נעשית כאשתו לכל דבר" יש

⁴ גם עיין בתוספות ב"ב יב ע"ב ד"ה כגון ובחידושי רבי מאיר שמחה שם.

⁵ גם עיין בספר זכרון שמואל סימן סב, ובקובץ שעורים כתובות סימן רצ לעוד נ"מ אם היבם מקבל נכסי המת בתורת ירושה רגילה או דין חדש.

לעיין עד כמה הוא מתחיל אישות חדשה משלו ועד כמה הוא משלים וממשיך את אישות המת.⁶ כמובן שיש מקום באמצע בין שני הקוטבים האלו לאפשריות בינוניות, וגם יש לחלק בין מרכיבים שונים של האישות.⁷ לכאורה יש כמה אינדקציות שרש"י במיוחד תופס שהיבם הוא כממלא מקום של המת.⁸ אם זה נכון, אולי יש לראות גם את ירושת היבם בהקשר הזה – לא כדין חיצוני שחל אחרי היבום, אלא כתוצאה טבעית של היבום. זאת אומרת, כשם שהיבם קם תחת המת לגבי האישות שלו, התורה רואה את היבם כממלא מקום המת באופן כללי, ולכן הוא ממלא הופך להיות הבעלים על נכסיו.

אולי יש לראות ביטוי לזה בשיטת רש"י לגבי ירושת היבם. הגמרא דף כד ע"ב מגבילה את ירושת היבם למוחזק (לאפוקי ראוי) מכיון ש"בכור קרייה רחמנא". על מה מדובר? הראשונים⁹ על אתר מציינים את שיטת בה"ג שהיבם רק יורש מה שמוחזק אצל אחיו המת בשעת מיתה, אבל מה שראוי לאח המת מתחלק לבין האחים כירושה רגילה. אבל רש"י מפרש אחרת:

בכור אינו נוטל - חלק בכורה בנחלה הראויה לבא להם אחר מיתת אביהן אלא כמה שמוחזק ביד אביהן ביום מותו דכתוב בכל אשר ימצא לו (דברים כא) אף יבם הנוטל פי שנים בנכסי אביו חלקו וחלק אחיו שמת אינו נוטל בראוי כבמוחזק.

⁶ זה אחד מהנושאים המרכזיים במסכת ואכמ"ל, אבל בתור ציונים בעלמא, התוספות רי"ד כתובות נג ע"ב מסביר שאחרי מיתת היבם בני היבם בודאי אינם חייבים במזונות היבמה למרות שהיא נעשית כאשתו לכל דבר בגלל "שהרי מחמת נשואי ראשון נזקקה ליבם וכשמת היבם נתאלמנה זו מנשואי הראשון". אולי, בניגוד לזה, עיין בלשון המאירי יבמות ח ע"ב, "אלא נעשית אשתו לכל דבר ונפקע אישות שמצד אחיו לגמרי," ובחידושי רבי שמעון סימן יט שנוקט שמכיון שהיא נעשית כאשתו לכל דבר, האישות דראשון מופקע לגמרי ולכן אין איסור מחמת אשת אח דראשון כשמת השני והיא נופלת לשלישי. גם עיין באתון דאורייתא כלל ח', בספר "להקים לאחיו שם" סימן ד, ובמאמר של הרב שמואל היין בקול צבי כרך ב'.

⁷ עיין לדוגמא בשטמ"ק נדרים עד ע"א ד"ה ורבי יהושע, שבשלב של זיקה הוא מחלק בין "קנין" היבם שאלים מ"שארות" היבם.

⁸ עיין במאמר הנ"ל של הרב שמואל היין הערה 9, וגם יש להוסיף רש"י גטין עא ע"א ד"ה ביבמתו.

⁹ הרמב"ן, רשב"א וריטב"א שם.

משמע מרש"י שיש שני חלקים לדין שהיבם יורש את אחיו המת: א]שהוא יורש כל נכסיו ב]אם האב מת אחרי היבום, היבם מקבל גם חלקו וגם חלק האח המת במה שמוחזק לאב. השו"ת מיימוני (משפטים סימן נא) מסביר שלפי רש"י:

...אין מקרא יוצא מידי פשוטו דאין ראוי לקרותו בכור אלא מפני שיוורש את אביו פי שנים ולא את אחיו והרי הוא במקום אחיו שיוורש את אביו פי שנים כאילו הוא חי.¹⁰

לפי זה, מובן למה היבם יורש כל נכסי האח המת וגם נוטל חלקו מהאב.

ירושת היבם כחלק ממצות יבום

לכאורה, יש מקורות שמצביעים על ירושת היבם לא רק כפרס חיצוני, וגם לא רק כהשלכה טבעית של היבום, אלא כחלק אינטגרלי של מצות יבום. במלים אחרות, יעוד התורה במצות יבום רק מתגשם באופן מלא כשהיבם יורש את נכסי המת. ננסה קודם לבסס את הטענה הזאת, ואז לנמק אותה.

אולי אפשר לראות הדים להבנה הזאת בהבדל דק שבין המקור לירושת היבם בכרייתא כד ע"א ובין הספרי. בפרשת יבום יש שני פסוקים שמדברים על הקמת שם (כה:ז):

כי ישבו אחים יחדו ומת אחד מהם וכן אין לו לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר יבמה יבא עליה ולקחה לו לאשה ויבמה. והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו מישראל. ואם לא יחפץ האיש לקחת את יבמתו ועלתה יבמתו השערה אל הזקנים ואמרה מאין יבמי להקים לאחיו שם בישראל לא אבה יבמי

לכאורה יש הבדל בין השימוש ב"הקמת שם" בפסוק ו' מבפסוק ז'. פסוק ו' מתאר את התוצאה של קיום מצות יבום – "יבמה יבא עליה...". ואז הבכור יקום על שם אחיו המת. אפשר להבין ש"יקום על שם אחיו" מהוה השלכה טבעית של קיום מצות יבום ולא חלק של המצוה. אבל

¹⁰ לניסוח דומה עיין באו"ז (א:תרמב).

בפסוק ז' לכאורה עולה באופן ברור ש"להקים לאחיו שם בישראל" מהוה היעוד של יבום. מעניין, שהברייתא בכד ע"א לומדת שם-שם מפסוק ו' (יקום על שם המת - לנחלה), אבל בספרי הדרשה מופיע בפסוק ז':

מאן יבמי, ולא שמיאן בה המקום. להקים לאחיו, פרט לסריס שאם רצה להקים אינו יכול.

שם, רבי יהודה אומר נאמר כאן שם ונאמר להלן שם מה שם האמור להלן נחלה אף שם האמור כאן נחלה ומה שם האמור כאן זרע אף שם האמור להלן זרע.

אולי אפשר לראות את הספרי כסניף לראיית הירושה כחלק של יעוד התורה והמצוה.

המהלך הזה גם עולה משוב אחד לסתירה שבין סוגיות שונות במסכתא אם "יבום בנחלה תלה רחמנא." המשנה (מ ע"א) מביאה מחלוקת תנאים לגבי אם היבם יורש את נכסי המת במקרה שהאב (שהוא יורש קודם לאחים) עדיין בחיים:

החולץ ליבמתו - הרי הוא כאחד מן האחין לנחלה, ואם יש שם אב - נכסים של אב. הכונס את יבמתו - זכה בנכסים של אחיו; ר' יהודה אומר: בין כך ובין כך, אם יש שם אב - נכסים של אב.¹¹

הגמרא שם מציעה שלפי רבי יהודה, אולי מצות יבום רק קיימת כשאין אב והמייבם יכול לירש את נכסי המת – "אימא: היכא דליכא אב דלשקול נחלה - תתקיים מצות יבום, היכא דאיכא אב [דלא] שקיל נחלה - לא תתקיים מצות יבום." לכאורה ההו"א הזו מניחה שיש קשר הדוק בין הירושה ומצות יבום.¹²

¹¹ בתוספתא ו:ג, רבי יהודה מובא באופן שונה – "ר' יהודה אומ' בין כך ובין כך אם יש שם אב הנכסין של אב אם אין שם אב נכסין של אחין." לפי קריאה פשוטה של התוספתא, רבי יהודה חולק לגמרי על הדין של ירושת היבם וככה מסיק החסדי דוד. אבל, המנחת ביכורים והחזון יחזקאל דוחקים קצת בלשון ומפרשים את רבי יהודה בתוספתא כמו שיטתו במשנה.

¹² אבל עדיין אפשר לטעון שהירושה אינה חלק של המצוה אלא שהעובדה שהמייבם אינו יכול לירש כשהאב קיים משקף שהאח אינו הקרוב ביותר שנשאר בעולם ולכן הוא אינו יכול להקים שמו ולמלא מקומו על ידי יבום.

אבל הגמרא מיד דוחה את ההו"א באופן חד משמעני – "מידי יבום בנחלה תלה רחמנא? יבומי מיבמי, ואי איכא נחלה - שקולי, ואי לא - לא שקיל." יוצא לפי המסקנא, שהיכולת לירש אינה מעכבת מצות יבום. אבל לכאורה, עדיין יש לעיין עד כמה ההו"א נדחית מכיון שהגמרא משתמשת בביטוי הזה "יבום בנחלה תלה רחמנא" כעיקרון בקביעת דינים לגבי יבום. עיין בסוגיא יז ע"ב שדנה במי מוגדר כ"אח" בהקשר של מצות יבום, ובמסקנא יש שני לימודים שיש צורך לאח מן האב (יחדיו – המיוחדים בנחלה, ואחים-אחים מבני יעקב). הגמרא אומרת שאם היה לנו רק את הדרשא "יחדיו – המיוחדים בנחלה" אז היינו חושבים שיש צורך לאח מן האב ומן האם, ואח מן האב גרידא אינו "אח" לגבי מצות יבום. אבל הגמרא מיד מקשה "והא מהיכא תיתי? יבום בנחלה תלא רחמנא, ונחלה מן האב ולא מן האם היא." לכאורה זה סותר לגמרא בדף מ ע"א ששאלה באופן רהטורי "מידי יבום בנחלה תלה רחמנא?"

התוספות ישנים (מ ע"א ד"ה מידי) והרשב"א (קח ע"א ד"ה א"ר יהודה) העלו אותו תירוץ, ואלו דברי התוספות ישנים:

מידי יבום בנחלה תלה רחמנא והא דאמרינן [דף יז] יבום בנחלה תלה רחמנא ר"ל היכי דמי שראוי לנחלה מייבם אידך לא אבל אם אין נחלה משום הכי לא פקע מצות יבום.

זאת אומרת, שאין יבום תלוי בירושה בפועל, אלא שהם קשורים ברמת הגברא - שמי שראוי לירש הוא יכול לייבם. לכאורה, לפי זה, המקור בדף יז ע"ב לזה שיבום בנחלה תלה רחמנא (שמי שראוי לירוש יכול לייבם), הוא הדרשא שהגמרא דנה עליו – "יחדיו – המיוחדים בנחלה." וכך פירשו הרמב"ן, רשב"א וריטב"א:

אלא ה"פ יבום בנחלה תלה רחמנא מדכתיב יחדיו וכיון שכן מה לי אחים מן האב שלא מן האם מ"ל אחין מן האב ומן האם הא צד האם לא מעלה ולא מוריד בנחלה אלא צד האב בלבד הוא שגורם לנחלה. הרמב"ן נר"ו.¹³

לפי פירוש זה אין ראייה שהנחלה מהוה חלק מהיעוד של יבום – רק שמי שמספיק קרוב לירש גם מספיק קרוב לייבם. אבל יש לרש"י (יז ע"ב ד"ה והא) פירוש אחר ב"יבום בנחלה תלה רחמנא":

¹³ הרשב"א שם.

והא מהיכא תיתי - דלימא עד דמייחדי באבא ובאמא והא ייבום
בנחלה תליא דכתיב (דברים כה) יקום על שם אחיו המת
ואוקמינן לקמן (יבמות דף כד) על שם אחיו לנחלה שיירש
המייבם כל נכסי המת ואין אחין חולקין עמו.

יוצא לפי רש"י שהגמרא יודעת שאין צורך לאח מן האם בנוסף לאח מן
האב, מעצם הדין שהיבם יורש נכסי המת. לכאורה, התלייה הזו מרפסת
איגרי – למה העובדה שהיבם יורש מנחה אותנו למסקנא שהגורם היחידי
שחשוב לגבי הגדרת ה"אח" למצות יבום הוא האפשרות לירש? לכאורה,
ירושת היבם לא יכולה לשלול את האפשרות לגורמים אחרים ולתנאים
נוספים בהגדרת אח (כמו להיות גם אח מן האם). במילים של הריטב"א:

והא מהיכא תיתי ייבום בנחלה תלה רחמנא. פרש"י דכתיב יקום
על שם אחיו ודרשי' ליה יקום לנחלה, והקשו עליו דהא מאי
איריא דהתם לא אמר הכתוב כי הראוי לירש ייבם אלא אמר כי
המייבם יירש לאחיו ולסלק הנחלה מן האחים וגם לסלקה מן
האב אליבא דמקצת תנאי כדאיתא לקמן (מ ע"א), א"כ אנא
אמינא שלא לסלקה אלא כזה אחא דאבא ואמא שייבם ויירש
[אבל אחא דלא מייחד באבא ואמא] לא ייבם ולא יירש.

לכאורה, רש"י הבין שירושת היבם היא חלק מיעוד התורה במצות יבום
ולכן היא גורם מספיק חשוב כדי להגדיר לנו מי האח ליבום ולהגבילו לאח
מן האב. אם כנים הדברים, חוזרת הסתירה למסקנת הגמרא בדף מ ע"א
שמתמיהה "מידי יבום בנחלה תלה רחמנא." יש להעלות שתי אפשרויות
איך להבין המסקנא שם.

(א) יכול להיות שההבנה הזאת ביבום רק אפשרית בשיטת חכמים
שהיבם תמיד יורש. אבל לפי רבי יהודה (והגמרא בדף מ ע"א מנתחת
שיטתו), שהאב קודם לאח בירושה, אז בלתי אפשרי לתפוס את הירושה
כגורם כל כך חשוב במצות יבום.¹⁴

(ב) גם אפשר שרש"י הבין שהגמרא בדף מ ע"א רק דוחה את האפשרות
שירושה בפועל מעכבת ביצוע היבום ולכן גם כשאין למת נכסים בכלל או
כשהאב קיים לפי רבי יהודה עדיין מצות יבום קיימת. אבל יסוד ההור"א

¹⁴ הריטב"א (כד: ד"ה ופרקינן) כבר תירץ קושיא אחרת מהסוגיא בדף מ' על שיטת רש"י
על ידי הגבלת הסוגיא לשיטת רבי יהודה.

שירותת היבם בכלל מהוה אחד מהיעודים של מצות יבום (אבל באופן טפל לגורמים אחרים) עדיין קיים במסקנא, ולכן פשוט לגמרא בדף יז ע"ב שאח מן האב מספיק.

לכאורה, הקרן אורה הלך בעקבות רש"י בהבנת תפקיד ירושת היבם. הנודע ביהודה (נוב"י מהדרו"ק אבן העזר סוף סי' ט) מחדש שאם אדם מת בלי בנים אבל אשתו מתעברת מזרע שלו אחר מיתתו ויולדת ועכשיו "יש לו זרע," מכיון שבשעת מיתתו הוא לא השאיר זרע או עובר, אשתו זקוקה ליבום. אבל, מכיון שיש בן שמתייחס אחר המת הוא קודם ליבם לירש. הקרן אורה (יבמות פז ע"א) מקשה כמה קושיות על השיטה המחודשת של הנוב"י, אחד מהם שייך לעניינו:

ובלאו הכי דינו תמוה, דהיכן מצינו יבום שלא במקום נחלה. וזה הבן יורשו ואחיו מייבם.

הקרן אורה מתקשה להבין איך אפשר שהיבם לא יורש נכסי המת. הרב ד"ר מרדכי הלפרן¹⁵ מקשה על קרן אורה שלכאורה טענתו על הנודע ביהודה שאובה מההו"א של הגמרא בדף מ ע"א אבל במסקנא אומרים "מידי יבום בנחלה תלה רחמנא" ובדאי אפשר לפצל בין קיום מצות יבום והנחלה! לכאורה, הקרן אורה הבין כרש"י שצריכים להגביל את מסקנת הגמרא ולקחת כעיקרון הגמרא בדף יז ע"ב ש"יבום בנחלה תלה רחמנא" וליישמו בדרך כלל.¹⁶

באחרונים, הגר"מ פיינשטיין (דברות משה יבמות חלק א' יח: ג עמוד רנו) תמך בהבנה הזאת של ירושת היבם. עיין בדבריו "דגם הנחלה הוא מהמצוה" ו"תלוי מצות יבום בדין הנחלה ממש."¹⁷

¹⁵ http://www.medethics.org.il/articles/misc/dvarim.asp#_ftn21

¹⁶ עיין בחוות בנימין חלק ג קז: ייב שמחזק קושית הקרן אורה מדילפינן דיני יבום מדיני ירושה.

¹⁷ ראייתו העיקרית היא מסוגיא כ ע"ב. הגמרא שם מעלה הו"א לגזור נגד יבום אשת אח מן האב אטו אשת אח מן האם ומיד דוחה "יבום בנחלה תלה רחמנא מידע ידיע." הגרמ"פ טוען שבדרך כלל חז"ל לא מניחים שכל העולם מכירים בכל הפרטים של המצוות, ואם כן למה דווקא פה יש הנחה פשוטה שכולם יודעים שיבום בנחלה תלה רחמנא? לכן הוא מסיק שצריך לומר שהנחלה נתפשת כחלק עיקרי של המצוה ולא רק כפרט בעלמא.

השלכות על אופי מצות יבום

אם כנים הדברים, אז צריכים לשאול שאלה פשוטה – מה הפשט בזה? איזו הבנה של יבום וירושת היבם יכולה להסביר למה הירושה מתפקדת כחלק של המצוה? לכאורה, אפשר להעלות שתי אפשרויות כלליות:

(א) הגר"מ פיינשטיין (שם) מפתח מהלך שרואה את עיקר מצות יבום כבנין בית אחיו בניגוד ל"הקמת שם". הוא טוען שאם נתמקד בביטוי "לבנות בית אחיו" שמופיע בפסוקי חליצה, אז יש לטעון שיש שני חלקים של "בית" המת שחבר: ביתו זו אשתו, וגם ביתו הפיזי, זאת אומרת נחלתו. אבל, אם עיקר המצוה הוא "להקים שם לאחיו" אז מוכרח שהירושה אינה מהווה חלק מהמצוה.

(ב) למרות שבודאי באופן אינטואיטיבי הגר"מ פ צודק וקשה לראות את הירושה כחלק של הקמת שם, לכאורה כך עולה בפשטות מהדרשא עצמה – "ייקום על שם אחיו – לנחלה". לכאורה, אם רוצים לקרוא הדרשא באופן הכי ישר, יוצא שירושת היבם הוא חלק של הקמת שם.

אבל לכאורה, רק העמקנו את הבעיה שלנו – מה הפשט שירושת היבם מהווה חלק של הקמת שם המת? לכאורה, יש שני דרכים להבין איך ירושת היבם הוא קיום ב"הקמת שם".

(1) במגילת רות יש סיפור שדומה אבל שונה מהיבום שמתואר בספר דברים. שם, בעז מצהיר שמטרתו בגאולת השדה ונישואין עם רות הוא "להקים שם המת על נחלתו". רש"י מסביר:

להקים שם המת על נחלתו – מתוך שאשתו יוצאה ובאה בנחלה ומכנסת ומוציאה אומרים זאת היתה אשת מחלון שמו נזכר עליה.

יוצא מרש"י שהתמונה הזאת – אשתו של המת יוצאת ונכנסת בקרקעו – תגרום לבני אדם לזכור המת. לכאורה, לפי זה, גאולת השדה והחיתון עם רות הם כמעט רק דברים טכניים ליצור מצב שתודעת המת אינה נעלמת מהציבור. חשוב לציין שרש"י רק כותב את זה בסיפור של רות שלא היה יבום הלכתי, ויתכן שדברי רש"י מוגבלים למקרה הספציפי שם. אבל יש אחרונים שמביאים את הרש"י הזה להסביר ירושת היבם בספר דברים. הערוך השולחן (קסג:ב), אחר שהוא מביא ההלכות שעולות מהמילים "ייקום על שם אחיו" הוא מסביר:

ולכל דברים אלו שבאו בקבלה מפורשים הם בכתובים במגילת רות שנשא בעז את רות שהיה כענין יבום כמפורש שם שקנה השדה של מחלון וכליון ונשא אשת מחלון וכתוב גם את רות המואביה אשת מחלון קניתי לי לאשה להקים שם המת על נחלתו ולא יכרת שם המת וגו' ופירש"י מתוך שאשתו יוצאה ובאה בנחלה ומכנסת ומוציאה אומרים זאת היתה אשת מחלון שמו נזכר עליה הרי מפורש כקבלת חז"ל דהקמת שם הוא בנחלה ושהנחלה מגיע להיבם כמו בשם שהיתה הנחלה של בעז המייבם ושאינו שם ממש שהרי לא קראו בעז ורות את הבכור הנולד מהם מחלון אלא עובד כמבואר שם וגם זה מבואר שם דהעיקר הוא ההולדה שילידו... ועיקר הקמת שם הוא הזרע וגם הנחלה הוא הקמת שם כפירש"י ברות.¹⁸

זו הדרך הראשונה להסביר למה הירושה הוא חלק מהמערכת של הקמת שם – שהוא חלק של יצירת מצב שבו שם המת נזכר בציבור הרחב.

2) אבל לכאורה, גם אפשר לראות ירושת היבם כחלק של עצם הקמת שם – אם ננקוט כהבנה אחת בהגדרת "שם" של אדם. נתחיל המהלך הזה בעיון בפסוקי יבום בתורה.

יש התיחסות ליבום בשלושה מקומות בתורה שבכתב ובכל פעם היעוד מתואר באופן קצת שונה. בסיפור של יהודה ותמר, יהודה אומר לבנו ער " פֹּא אֶל אִשְׁתְּ אֶחָיִךְ וַיְבִיבם אֹתָהּ וַהֲקִים זֶרַע לְאֶחָיִךְ. " כאן המוקד הוא רק על הזרע – להוליד בנים לאח שנפטר. בספר דברים – המקום היחידי שבו מוזכר הלכות יבום בתורה – המילה "זרע" משתנה ל"שם" – " י יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו מישראל, " "מאין יבמי להקים לאחיו שם בישראל לא אבה יבמי. " במגילת רות, כמו שנזכר לעיל, המטרה היא לא רק הקמת שם אלא "להקים שם המת על נחלתו. " לכאורה, יש איזכור של שלושת גורמים שונים – זרע, שם, ונחלה. מה היחס בין שלשה הגורמים האלו?

אפשרות אחת עולה מתוך דברי הספרי שמצוטטים לעיל:

¹⁸ גם עיין בפרישה קסו:טו.

שם, רבי יהודה אומר נאמר כאן שם ונאמר להלן שם מה שם האמור להלן נחלה אף שם האמור כאן נחלה ומה שם האמור כאן זרע אף שם האמור להלן זרע.

בניגוד לברייתא ביבמות כד ע"א הצד השני של הגזירה שוה איננו "על שם אחיהם יקראו בנחלתם" אלא טענת בנות צלפחד למשה (במדבר כז:ד) – "למה נגרע שם אבינו מתוך משפחתו."¹⁹ בפרשת יבום הפשט הפשוט ב"שם" הוא זרע, ובפרשת בנות צלפחד ה"שם" מתייחס לנחלה. רבי יהודה בספרי מלמד, שצריכים לקרוא גם את פרשת יבום וגם את פרשת בנות צלפחד באור הפרשה השנייה ולהרחיב הגדרת "שם" בשני המקומות לכלול שני המרכיבים – זרע ונחלה. לפי זה, הפסוקים בפרשת יבום מלמדים שכדי להמשיך שמו של אדם אחרי מותו יש צורך לשני דברים – שיהיה לו המשכיות גם בזרע וגם בנחלה, ולכן היבם צריך לוודא (ככל שאפשר) שיהיה למת זרע וגם לטפל בנחלתו.

לכאורה, הקשר הזה בין זרע ונחלה גם עולה מפירוש רש"י על פסוק אחר במגילת רות. פלוני אלמוני מסרב להתחתן עם רות כי הוא דואג (רות ד:ז) "פן אשחית את נחלתי." לכאורה, טענתו תמוהה – למה גאולת שדה מחלון וחיתון עם רות ישחית השדה שלו? יש פירושים שונים במפרשים,²⁰ אבל רש"י מסביר:

פן אשחית את נחלתי - זרעי כמו נחלת ה' בנים לתת פגם בזרעי שנאמר לא יבא עמוני ומואבי וטעה בעמוני ולא עמונית.

רש"י מזהה את הביטוי "נחלה" עם זרע, וזה לכאורה מבסס את טענת הספרי שזרע ונחלה הם השני מרכיבים ב"שם" של אדם.

הקשר בין האדם ונחלתו בארץ

לכאורה, ההבנה הזאת בהגדרת "שם" מבוסס על ראיית נכסים ששייך לאדם כקשורים אליו באופן מהותי. אכמ"ל בזה, אבל יש מקורות

¹⁹ עיין קטע המקביל בספרי במדבר פרשת פינחס פיסקא קלג ובתורה שלמה שם.

²⁰ עיין שם באבן עזרא – "פן אשחית את נחלתי - היתה לו נחלה רבה ויש אומרים רמו על אשתו."

שמצביעים בכוון הזה לגבי נכסים באופן כללי, ויש אינדקציות שהקשר הזה יותר עמוק לגבי קרקעו של אדם,²¹ ובמיוחד לגבי נחלתו בארץ ישראל. נביא כמה מקורות שמבטאים הקשר העמוק הזה בין יהודי ונחלתו בארץ שעולה מעל ומעבר לדיני ממונות רגיל.²²

א) לכאורה עצם העובדה שאי אפשר למכור שדה אחוזה לצמיתות מצביע בכוון הזה. וגם, ראוי לציין שלמרות שהשדה חוזרת ביובל, יש איסור לכתחילה למכור הנחלה כמבואר בתוספתא ערכין פרק ה הלכה ו:

אין אדם רשאי למכור שדה אחוזתו ולהניחם בפונדתו וליקח בהם בהמה ליקח בהם כלים וליקח בהם עבדים ולגדל בהם בהמה דקה אפילו לעשות בהם סחורה אלא אם כן יעני אם מכר הרי זה מכור.²³

ב) יש דעה בתוספות סנהדרין (כ ע"ב ד"ה מלך) שלמרות שכל האמור בפרשת מלך - מלך מותר בו ושם מוזכר "וְאֵת שְׂדוֹתֵיכֶם וְאֵת פְּרָמֵיכֶם וְזִיתֵיכֶם הַטּוֹבִים קָח וְנָתַן לְעַבְדְּיָו" הכח הזה מוגבל לשדה מקנה, אבל אין לו רשות לקחת שדה אחוזה. כהוכחה לזה, תוספות מציינים הסבה שנבות סירב למכור כרמו לאחאב – "חלילה לי מה' מתתי את נחלת אבותי לך" – אמירה שמדגישה החטא במכירת שדה אחוזה.²⁴

ג) הספרי (שופטים פיסקא קפח) לומד מהפסוק "לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים" שאסור למכור קבר אבות:

מנין למוכר קבר אבותיו שעובר בלא תעשה תלמוד לומר לא תסיג גבול רעך, יכול אפילו לא נקבר בו אדם מעולם תלמוד לומר בנחלתך אשר תנחל הא אם קבר בו אפילו נפל אחד ברשות עובר בלא תעשה.

ענין שם בעמק הנצי"ב שמעורר שהלאו הזה לא מוזכר בתלמוד בבלי, ומכמה סוגיות מתקבל הרושם שכל האיסור למכור קבר אבות הוא בגלל

²¹ עיין במאמרי בבית יצחק מב עמודים 37-33.

²² לרעיון דומה לגבי חלוקת הארץ עיין במאמר מו"ר הגר"מ רוזנצווייג בקול צבי כרך יב.

²³ גם עיין בספרא (פרשת בהר ג: ט) וברמב"ם שמיטה ויובל יא: ג.

²⁴ עיין <http://www.daat.ac.il/daat/tanach/samet3/12=2.htm> בשיעור של הרב אלחנן סמט "סירובו של נבות ומניעיו" שבו הוא מבהיר הרעיון הזה של קשר של אדם לנחלתו בארץ בכמה דוגמאות אחרות בתנ"ך.

תקנה דרבנן של "פגם משפחה".²⁵ לכן, הוא מסיק שהספרי רק מזכיר האיסור למכור קבר אבות בתורת אסמכתא. אבל הסדרי טהרות (אהלות עמוד ריט ע"ב) מחלק בין המקרים בכבלי לבין הספרי על בסיס החצי השני של הפסוק – "בנחלתך אשר תנחל". הוא טוען שהלאו מוגבל למכירת קבר אבות בתנאי שהוא קבור בשדה אחוזה של המשפחה – "בנחלתך" – ולכן בפועל האיסור דאורייתא לא היה שייך אחרי חורבן בית ראשון. לכאורה, אם כנים הדברים, הלאו מהוה ביטוי לקשר בין המשפחה וחלקם בארץ שאמור להשאר לדורי דורות – אפילו לאחר המוות.

ד) הגמרא בב"ב (ק"ח ע"ב) לומדת מהפסוק (במדבר יד: לח) "ויהושע בן נון וכלב בן יפנה חיו מן האנשים ההם ההלכים לתור את הארץ" שהם ירשו החלקים שהיו אמורים להגיע לשאר המרגלים – "הם חיו בחלקם". הגליוני הש"ס (ב"ב קטז ע"ב) מסביר "ע"ש דחלק קרקע דא"י שיש לאדם נקרא חיות". על פה זה הוא מבהיר הגמרא שם שכל שאינו מניח בן כמותו ליורשו נאמרה בו מיתה.²⁶

ככל שננקוט כמו האמירה הקיצונית של רב יוסף ענגיל, שחלקו של אדם בארץ נקרא "חיות", יותר קל להבין למה נחלה הוא חלק מה"שם" של אדם (למרות שהוא בודאי חלק טפל לזרע) שצריכים להקים במקרה של יבום. אם זה נכון, למרות שהדין של ירושת היבם קיים בכל העולם כולו, בקרקע ובמטלטלין, התמונה האידיאלית (ואולי הקיום המלא) של מצות יבום היא לגבי משפחה הגרה בנחלתה בארץ. לגבי הדין של ירושת היבם בשאר התבל, אפשר לראות אותה כמבוסס על ירושת היבם בארץ, וכמקצת קיום של התמונה האידיאלית הזאת, כמו שירושה רגילה מבוססת על ירושה בארץ ישראל.²⁷ לכאורה, אפשר לדייק מכמה מקורות, שלגבי ירושת היבם התורה מתייחסת בעיקר לירושת חלק המת בארץ ישראל:

א) שני המקורות שיש לנו בחז"ל לירושת היבם אינם עוסקים בירושה רגילה (בן יורש אב שמת) אלא לחלוקת הארץ בזמן הכניסה הראשונה.

²⁵ בבא בתרא ק ע"ב, בכורות נב ע"ב.

²⁶ עיין ברש"י עה"ת שם, שלכאורה מוסיף כמה מילים לדרשת חז"ל שמחדדים הנקודה הזאת: ויהושע וכלב חיו – מה ת"ל חיו מן האנשים ההם אלא מלמד שנטלו (ב"ב ק"ז) חלקם של מרגלים בארץ וקמו תחתיהם לחיים.

²⁷ עיין במאמר הנ"ל של הגר"מ רוזנצווייג, וגם ברשב"א גטין מח ע"א ד"ה אי לאו.

הברייתא ביבמות כד ע"א לומדת ש"יקום על שם אחיו" מתיחס לירושה מגזירה שוה ל"על שם אחיהם יקראו בנחלתם," שמשם לומדים שבנים שנולדו ליוסף אחרי מנשה ואפרים לא יזכו להיות שבטים עצמאיים לגבי חלוקת הארץ. וגם בספרי, הגזירה שוה היא מהפסוק בפרשת בנות צלפחד – "למה נגרע שם אבינו מתוך משפחתו" שגם שם העסק הוא לגבי החלוקה הראשונה של הארץ. לכאורה, רואים שיש קשר בין ירושת היבם וחלוקת הארץ לשבטים ולמשפחות בזמן הכניסה, ויכול להיות שההסבר הוא שהחלוקה הזאת בגורל ע"י האורים ותומים יצרה הקשר הזה בין המשפחה וחלוקה בארץ.

(ב) כנזכר לעיל, יש דיון בגמרא לגבי הגדרת "אח" בפרשת יבום ואחד מהמקורות הוא "יחדיו – מיוחדים בנחלה." התלמוד ירושלמי מביאה מקור שלא מופיע בבלי:

"אמר רבי יונתן נאמר כאן [דברים כה ה] ישיבה ונאמר להלן ישיבה [דברים יז יד] וירשתה וישבת בה. מה ישיבה שנאמר להלן ישיבה שיש עמה ירושה. אף ישיבה שנאמר כאן ישיבה שיש עמה ירושה."

בלימוד של רבי יונתן, כמו בברייתא בבבלי, לומדים שמדובר באחים מן האב מהקשר שבין יבום לירושה. אבל לכאורה, הפסוק שרבי יונתן מביא לא קשור לירושה בכלל – הפסוק מדבר על הכניסה לארץ ובקשת מלך:

"כי תבא אל הארץ אשר ה' אלקיך נתן לך וירשתה וישבתה בה ואמרת אשימה עלי מלך ככל הגוים אשר סביבתי."

לכאורה, יוצא מכאן שהירושה שחשובה ליבום, במקור, הוא הירושה הראשונה של ארץ ישראל וחלוקתה.

(ג) ככל שנתפוס המאורעות של מגילת רות ובמיוחד, גאולת השדה, כקשור ליבום רגיל, אז יותר קל לראות את הפן של הנחלה בארץ כאחד היעודים של יבום. לכאורה המלבי"ם (דברים פרק כה) מפורש בנידון:

ובענין בועז ורות שאין שם מקום להקמת זרע ורק הקמת שם בנחלה (שקדושת א"י גדולה כ"כ שאף אם יקרא שמו על נחלתו יש ג"כ שארית להמת, וענין הגאולה בשדה אחוזה האמור בקרובים הוא שלא יכרת שמו משדה אחוזתו כי נשמתו נתקדשה

בקדושת א"י) כמ"ש ופרשת כנפך וגו' כי גואל אתה, וכן אמנם כי גואל אנכי, ועוד כמה פעמים נזכר בענין הזה שם גאולה שעיקרה על שדה אחוזה.²⁸

²⁸ יש עוד שני סניפים לצרף לקשר בין יבום לשמירת חלוקת הארץ:

(א) הליקוטי מהרי"ל ריש פרשת וישב מוצא רמז ליבום בפסוק הראשון של הפרשה – " וישב יעקב בארץ מגורי, הוא ראשי תיבות יבום. " הוא מסביר הרמז על פי קבלה, אבל אם ניקח הרמז דלא כטעמיה יש לנו רמז ליבום בפסוק שמתאר ישיבת יעקב בארץ ישראל.

(ב) הפסוקים בסוף פרשת אחרי מות מתארים "טומאה" כהשלכה של עבירת עריות.

"אל תטמאו בכל אלה כי בכל אלה נטמאו הגוים אשר אני משלח מפניכם ותטמא הארץ ואפקד עונה עליה ותקא הארץ את ישיבה."

בכל ספרות חז"ל (לפי תורה שלמה) הדין היחידי שלומדים מ"טומאת עריות" הוא פטור סוטה מיבום וחליצה – "אמר רב יהודה אמר רב: צרת סוטה אסורה, טומאה כתיב בה כעריות." כנראה, שיש פן מסויים של עריות (הטומאה שבה) שגם נמצא בסוטה, שגורם להפקעה ממצות יבום. אולי, הצעה אחת בסיפור הזה, היא על פי דברי המהר"ל בביאורו למשנה אבות (ה:ט) ששם כתוב "גלות בא לעולם על עובדי עבודה זרה ועל גלוי עריות ועל שפיכת דמים ועל השמטת הארץ." הקשר בין שמיטה וגלות די מובן, אבל מה הקשר בין שלושה החמורות וגלות? המהר"ל מסביר (דרך חיים שם): "כי אלו ג' כולם הם בשביל שהארץ היא קדושה וכל קדושה היא היפך הטומאה. וידוע כי הטומאה מבטל ומפסיד הקדושה וכל דבר שהוא קדוש בנגעו בטומאה מיד בטל הקדושה. ולא מצאנו טומאה רק באלו ג' דברים, שהם כפרט נקראים "טומאה" וכדאיחא בפרק קמא דשבועות... ולפיכך אלו ג' דברים הפך הארץ שהיא קדושה."

במילים אחרות, המונח "טומאה" בהקשר לא הלכתי (בלי צורך למקוה וכדומה) מוזכר בשלושה העבירות האלו, ויש הו"א בגמרא שבועות ז ע"ב שיש קרבן ביו"כ לפני ולפנים לכפר/לטהר מהטומאות האלו. מכיון שטומאה מבטל קדושה, ארץ ישראל מאוד רגישה לטומאה שנוצרה מהחטאים האלו ולכן הם גורמים גלות.

עכשיו יש לנו מונח "טומאה" בעריות שמצד אחד מבטל קדושת הארץ, ומצד שני עומד בסתירה למצות יבום. וגם בסוטה, למרות שהמלה "טומאה" מופיע כמה וכמה פעמים בפרשת סוטה (במדבר ו:יג-ועוד), ה"טומאה" שמובא בגמרא כההיקש לטומאת עריות לפטור מיבום וחליצה נובע מדברים כד: ד – פסוק שמתאר האיסור מחזיר גרושתו: " לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה להיות לו לאשה אחרי אשר הטמאה כי תועבה הוא לפני יהוה ולא תחטיא את הארץ אשר יהוה אלהיך נתן לך נחלה." מה מיוחד בפסוק זה דוקא? אולי, הפסוק מובא בגלל סופו – "ולא תחטיא את הארץ" שטומאת סוטה ומחזיר גרושתו גם מחללים הארץ.

נפש היהודי וארץ ישראל

הקשר הזה בין מצות יבום ושמירת היחס בין האדם ונחלתו, גם עולה מרובד הקבלי של פירוש הרמב"ן למצות יבום. ידוע, שהרמב"ן רואה גלגול הנשמות (סוד העיבור) כיעוד של מצות יבום. בפירושו לתורה ובכתביו האחרים, הרמב"ן מציין פסוקים שעל פי סוד רומזים לגלגול נשמות. אחד מהם הוא הפסוק "דור הולך ודור בא והארץ לעולם עומדת":

ויש לרבותינו בפסוק הזה שאלה שהקשו, שיאמר דור בא ודור הולך, והשיבו בזה סוד גדול מן הסודות הנכללות בכלל סוד העיבור והוא מדרשו של ר' נחוניא בן הקנה, כמו שהזכרתי כי דברי שלמה כפולים ומכופלים בחכמה.²⁹

מאוד מעניין, שבפירושו לתורה הוא מציין שהפסוק הזה גם מתייחס לסוד היובל. על הפסוק "וקדשתם את שנת החמשים שנה וקראתם דרור בארץ לכל ישיביה יובל הוא תהיה לכם ושבתם איש אל אחזתו ואיש אל משפחתו תשבו." הרמב"ן כותב:

ועל דרך האמת "דרור" מלשון דור הולך ודור בא וכן "יובל" שישוּב אל היובל אשר שם שרשיו והיא תהיה לכם.

יוצא, שאותו פסוק שרומז לגלגול נשמות, גם מתייחס לסוד של מצות יובל, שעל פי פשט עוסק בחזרת שדה אחוזה לבעליו. לכאורה, זה מצביע בכוון שהנשמה והחלק בארץ באיזה שהוא רובד נתפשים כחבילה אחת.

גם הגר"א בפירושו לשיר השירים עומד על הקשר בין נשמות יהודיות וארץ ישראל. בפירושו לפסוק "לריח שמניך טובים שמן תורק שמין על כן עלמות אהבוך" הוא מתאר כמה מהבדלים שיש בין יהודים וגויים ובין היתר הוא מתייחס לשורש נשמתם:

יוצא מכל הנ"ל שטומאת עריות, סוטה ומחזיר גרושתו גם פוגעים בקדושת הארץ וגם עומדים בסתירה לחיוב יבום. אולי זה מובן לפי המהלך שהבאנו שאחד מהיעודים של מצות יבום היא לשמור על אופיו המיוחד של ארץ ישראל שכל אחד מחלקיו קשור באופן עמוק למשפחה מסויימת.

²⁹ רמב"ן דרשה על קהלת (כתבי הרמב"ן ח"א עמוד קפו).

...ושמים כולל כל הבריות כמ"ש ואתה מחיה את כולם בין ישראל ובין האומות אבל מן הארץ הם נפרדים כי ישראל לבדם נפשותם מן ארץ ישראל והם דבוקים בה אבל עכומ"ז אינם מקבלין רק מן השמים בכללות מפאת רוחם וישראל לבדן נוטלין גם ביחוד מן הארץ.³⁰

גם בלי להבין עומק דברי רבותינו הרמב"ן והגר"א, שניהם מתארים קשר חזק בין הנשמה הישראלית וארץ ישראל שלכאורה עומד ברקע למהלכנו שנחלה בארץ מהוה חלק מ"שם" של יהודי.³¹

³⁰ גם עיין ברבנו בחיי (ויקרא יח:כט) שמסביר עונש כרת ככרת מארץ ישראל: "ונכרתה הנפש ההיא מלפני" – פירוש ממקום שמשרה שכינתו, והיא ארץ ישראל. כי שם שער השמים ומשם עלות הנשמות. ועל כן, יתאוו החסידים למות שם. והוא כענין האמור ביונה הנביא: כי מלפני ה' הוא בורח, שפירושו ממקום שמשרה שכינתו שם תמיד וזוהי ארץ ישראל. לכך תכרת הנפש ולא תנוח במחיצתה, אבל ודאי תחנה שלא במקומה אחר שקיבלה כרת שנכרתת מן המקום שלה... שאין הנפש נכרתת ומתבטלת לגמרי אך היא נכרתת מן המקום שחוצבה ממנו (ארץ ישראל), ומתענגת במקום אחר לא בשיעור אותו התענוג שהיתה ראויה לו במקומה הראשון אלו זכתה אליו".

³¹ לכאורה, יש גם רובד נוסף למהלכנו, וזה הקשר בין ארץ ישראל ועולם הבא. ידוע, שבחומש אין איזכור מפורש של שכר ועונש לנשמה בעולם הבא, והמוקד הוא על השכר בעולם הזה. אבל תורה שבעל פה מפרשת כמה מהפסוקים האלו כמתייחסים לעולם הבא. ועיין בתורה תמימה (דברים ה:טז אות ח) שחז"ל בעקביות מפרשים פסוקים שבהם השכר הוא ארץ ישראל כמשלים לעולם הבא (וגם עיין באבן אזרא [בראשית לג:יט] ש"מעלה גדולה יש לארץ ישראל, מי שיש לו חלק בה, חשוב הוא כחלק לעולם הבא"). מה הקשר ביניהם? אפשר להציע לפי מהלכנו, שהם שני דרכים מקבילות וחופפות לקנות המשכיות לאחר מיתה – השארות של זרעו בחלקו בארץ לאחר מיתתו מהוה דרך לקנות נצחיות שמפורש בפסוקים, ותורה שבעל פה מלמד שיש עולם הבא לנשמות, ואכמ"ל.